

Ewa Łużyniecka*

Autentyzm a XIX-wieczna odbudowa katedry w Angoulême

Authenticity and the 19th-century restoration of the cathedral in Angoulême

W ostatnich latach wśród konserwatorów zabytków ponownie rozgorzała dyskusja na temat autentyzmu w obiektach historycznych. Pojęcie autentyzmu nie jest bowiem definiowane obecnie w sposób jednoznaczny, a często stanowi punkt wyjściowy w pracach renowacyjnych. Różnorodność postaw wobec tego zagadnienia można także zaobserwować w pracach konserwatorskich prowadzonych od XIX w. W artykule tym przedstawiono przykład budzącego wiele wątpliwości podejścia do kwestii autentyzmu w restauracji, jakim okazał się sposób odbudowy katedry w Angoulême (il. 1).

Angoulême to miasto w zachodniej Francji położone nad rzeką Charente. Jego historia sięga czasów rzymskich [1, s. 9]. W 379 r. stało się siedzibą biskupstwa i z tą datą należy wiązać budowę pierwszej katedry, którą w czasach ariańskich poświęcono św. Saturninowi. Do tej pory nie odkryto śladów tej świątyni. Konsekracja drugiej katedry, pod wezwaniem św. Piotra, nastąpiła w 560 r. Zbudowano ją z polecenia księcia Clovisa, który wprowadził chrześcijaństwo we Francji. Z tą budowlą archeolodzy wiążą relikty południowego ramienia transeptu z absydą, odkryte podczas XIX-wiecznych wykopalisk [2, s. 33]. Według obecnych teorii ówczesna katedra była budowlą transeptową z absydami i prezbiterium na wschodzie oraz korpusem nawowym na zachodzie. Świątynia ta została zniszczona przez pożar, a następnie odbudowana

In the recent years a discussion about authenticity in historical objects started again with a new force among restorers of monuments. In fact, the notion of authenticity is not defined unambiguously at present and it often constitutes an initial point in restoration works. A variety of attitudes towards this issue can be also observed in the restoration works which have been conducted since the 19th century. This article presents an example of an attitude towards the authenticity issue in restoration works conducted in the case of the cathedral in Angoulême, which, as it turned out, aroused many doubts (Fig. 1).

Angoulême is a town in the west of France, situated by the River Charente. Its history dates back to the Roman times [1, p. 9]. In 379 it became the seat of a bishopric and this date should be associated with the first cathedral construction which was dedicated to Saint Saturninus in the Arian times. So far, no traces of this temple have been found. Consecration of the second cathedral dedicated to Saint Peter took place in 560. It was built on command of Prince Clovis who introduced Christianity to France. Archaeologists connect this structure with the relics of the southern transept wing with the apse, which were discovered during the 19th-century excavations [2, p. 33]. According to current theories, the then cathedral was a transept structure with apses and a presbytery in the east and the main aisle in the west. This cathedral was destroyed in a fire and later reconstructed in 981 as ordered by Bishop Grimoard. It is believed that at that time the presbytery was elongated to the east and completed in a three-sided way. In the interior of the presbytery a magnificent crypt

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology.

Il. 1. Część wschodnia katedry, 2012 (fot. E. Łużyniecka)

Fig. 1. Eastern part of the cathedral, 2012 (photo by E. Łużyniecka)

w 981 r. na polecenie biskupa Grimoarda. Sądzi się, że wówczas wydłużono prezbiterium na wschód i zakończono je trójbocznie. We wnętrzu prezbiterium wzniesiono okazałą kryptę, której relikty odsłonięto w czasie prac renowacyjnych w XIX w. [2, s. 35], [3]. Krypta złożona była z dwóch pomieszczeń połączonych wąskim przejściem. Do pomieszczenia zachodniego prowadziły z transeptu dwa biegi schodów. Pomieszczenie wschodnie było wsparte na 21 kolumnach ustawionych w trzech rzędach. Relikty tej krypty nie są dzisiaj widoczne. Obecna katedra powstała prawdopodobnie na zrębach poprzednich kościołów. Jej budowę rozpoczęto w 1010 r. za czasów biskupa Girarda II [3, s. 38–39], a konsekracja nastąpiła w 1128 r. Wzniesiona wówczas świątynia była budowlą z dwoma wieżami nad transeptem. Wschodnią jej część stanowiło prezbiterium z wieńcem kaplic, zachodnią – trzyprzęsłowa nawa. Wnętrza pokryte były kopułami na trompach. Największym bogactwem formalnym odznaczała się fasada zachodnia, nawiązująca do elewacji kościoła Notre-Dame-la-Grande w Poitiers. Pod koniec XIII w. część wschodnia katedry uległa zmianie, ponieważ na południu i północy dobudowano kaplice o rzutach prostokątnych. W takim stanie budowla przetrwała do XVI w. [5, s. 28]. Prowadzone wówczas wojny religijne doprowadziły do wielu zniszczeń, odnotowanych w 1562 i 1568 r. – m.in. została zburzona dzwonnica południowa. W latach 1575–1638 katedrę odbudowywano, dokonując wielu zmian w jej wnętrzu. Po raz kolejny katedra w sposób znaczny ucierpiała w czasach napoleońskich. W 1812 r. wyburzono budynki klasztoru na północnym wschodzie [1, s. 9], [6, s. 16].

W następnych latach degradacja budowli postępowała i konieczna stała się jej gruntowna odbudowa. W tym czasie prace konserwatorskie na terenie Francji prowadzono pod wielkim wpływem idei Eugène’a Viollet-le-Duca

was built whose relics were discovered during restoration works in the 19th century [2, p. 35], [3]. The crypt consisted of two rooms which were connected by means of a narrow passage. Two flights of stairs led to the western room from the transept. The eastern room was supported by 21 columns placed in three rows. Today, the relics of this crypt cannot be seen. The present cathedral was built probably on the foundations of former churches. Its construction started in 1010 during the times of Bishop Girard II [3, pp. 38–39] and the consecration took place in 1128. The cathedral was a structure with two towers over the transept. A presbytery with a wreath of chapels constituted its eastern part, whereas the western part – a three-span nave. The interiors were covered with domes on squinches. The western facade, which was similar to the facade of Notre-Dame-la-Grande Church in Poitiers, was characterised by the greatest formal richness. At the end of the 13th century, the eastern part of the cathedral underwent changes due to the fact that chapels with rectangular projections were built in the south and in the north. The cathedral survived in this condition until the 16th century [5, p. 28]. Religious wars that were waged at that time led to many damages reported in 1562 and 1568 – among other things, the southern belfry was pulled down. In the years 1575–1638 the cathedral was reconstructed and many changes were introduced in its interior. Yet another time the cathedral was damaged significantly during the Napoleonic times. The monastery buildings in the northeast were pulled down in 1812 [1, p. 9], [6, p. 16].

In the next years degradation of the building continued and it was necessary to carry out its thorough reconstruction. At that time, restoration works in the territory of France were conducted under the great influence of ideas of Eugène Viollet-le-Duc (1814–1875), a remarkable

(1814–1875), wybitnego historyka architektury i konserwatora [7]. Najśłynniejsze jego publikacje to dziesięciotomowe dzieło dotyczące francuskiej architektury średniowiecznej [8] i sześciotomowy słownik mebli francuskich z epoki renesansu karolińskiego [9].

Viollet-le-Duc był twórcą puryzmu – doktryny konserwatorskiej zalecającej czystość stylistyczną, wiarę w wiedzę i istnienie powtarzalnych wzorców, propagującej neogotyku. Od 1840 r. Viollet-le-Duc prowadził prace konserwatorskie w najbardziej znaczących zabytkach francuskich, takich jak opactwo w Vézelay (1840–1859), Sainte-Chapelle przy paryskim Pałacu Sprawiedliwości (od 1840), katedra Notre-Dame w Paryżu (od 1845), kościoły Saint-Denis, Saint-Sernin w Tuluzie (1860–1877), twierdza Carcassonne (1852–1879), zamek w Pierrefonds (1858–1895). Był także twórcą *cathédrale idéale* (katedry idealnej), czyli wzorcowego modelu gotyckiej katedry francuskiej. Według Viollet-le-Duca wszystkie katedry miały wieże w fasadach transeptu oraz okazałą wieżę na jego skrzyżowaniu z nawą. Nieodłącznym elementem katedry miał być także monumentalny westwerk z dwoma wieżami. Tęsknota Viollet-le-Duca za okazałymi fasadami wieżowymi dała także znać podczas odbudowy opactwa w Rouen. W latach 1846–1851 powstał tam zaprojektowany przez niego neogotycki zachodni zespół wieżowy. W działalności Viollet-le-Duca można odnotować także drobne polskie akcenty. Na podstawie jego wstępnych szkiców w latach 1875–1885 został odbudowany zamek w Gołuchowie, a w 1876 r. konserwator ten zaprojektował (wykonany) ołtarz do krypty św. Leonarda na Wawelu.

Viollet-le-Duc stworzył szkołę konserwatorską (purystów) opartą na hasle: *sincérité et logique* (szczerłość i logika). W tym przypadku szczerłość rozumiana była jako czystość stylistyczna i powrót jedynie do gotyku – wszelkie inne nawarstwienia i style były nieistotne. Logika natomiast wyrażała się w przeświadczeniu o istnieniu rozwiązań „idealnych” powielanych w poszczególnych obiektach. Towarzyszyła temu wiara w rozum i wiedzę – rozpoznanie jednego obiektu, według purystów, pozwalało na określenie wyglądu innych, ponieważ wzorce były powtarzane. Najbardziej znanymi uczniami Viollet-le-Duca byli: Henri Labrouste (1801–1875), Louis-Jules André (1819–1890), Jean-Louis Pascal (1837–1920), Victor Ruprich-Robert (1820–1887), Juste Lisch (1828–1910) oraz działający najpóźniej Paul Abadie (1812–1887) i jego syn.

Z tymi dwoma ostatnimi architektami związana jest wspomniana XIX-wieczna odbudowa katedry w Angoulême. Zgodnie z doktryną purystów podstawowym założeniem wyjściowym było nadanie architekturze budowli cech stylistycznych utożsamianych z *cathédrale idéale* Viollet-le-Duca. Ówczesny wygląd katedry nie był bowiem zgodny z tym wzorcem, a znamy go z licznych źródeł ikonograficznych [10]. Zachował się rzut katedry z 1826 r., na którym do kościoła na wschodzie przylegał klasztor, dziś nieistniejący [5, s. 27]. Wschodnia część katedry złożona była z prezbiterium zakończonego półkolem, do którego przylegała jedna półkolistą absyda. Do prezbiterium od północy przystawiona była kaplica Saint-Pierre, na południu znajdowała się kaplica Najświętszej Marii Panny (Notre-Dame la Blanche)

historian of architecture and a restorer [7]. A ten-volume study on the French Mediaeval architecture [8] and a six-volume dictionary of the French furniture from the Carolingian Renaissance époque constitute his most famous publications [9].

Viollet-le-Duc was a founder of purism – a conservation doctrine recommending stylistic purity, trust in knowledge and the existence of repeatable patterns, which promoted neo-Gothic. Since 1840 Viollet-le-Duc carried out restoration works in the most significant French monuments such as the abbey in Vézelay (1840–1859), Sainte-Chapelle near the Palais de Justice in Paris (from 1840), Notre-Dame Cathedral in Paris (from 1845), the churches Saint-Denis, Saint-Sernin in Toulouse (1860–1877), Carcassonne stronghold (1852–1879), a castle in Pierrefonds (1858–1895). He was also the author of *cathédrale idéale* (ideal cathedral), i.e. the model of the French Gothic cathedral. According to Viollet-le-Duc, all cathedrals had towers in facades of the transept and a magnificent tower in the transept's intersection with the nave. A monumental westwork with two towers was also to be an intrinsic element of a cathedral. Viollet-le-Duc's longing for magnificent tower facades was also reflected in the reconstruction of the abbey in Rouen. In the years 1846–1851 a western neo-Gothic tower complex was built there which was designed by him. Some minor Polish details can be also observed in the activity of Viollet-le-Duc. In the years 1875–1885 a castle in Gołuchów was reconstructed on the basis of his rough sketches and in 1876 this restorer designed (executed) an altar to the crypt of Saint Leonard in the Wawel.

Viollet-le-Duc founded a school of restoration (of purists) based on the idea of *sincérité et logique* (sincerity and logic). In this case sincerity was understood as stylistic purity and a return only to Gothic – all other layers and styles were insignificant. On the other hand, logic was expressed in the conviction that there existed “ideal” solutions which were duplicated in particular structures. This idea was accompanied by the faith in understanding and knowledge – according to purists, recognition of one structure made it possible to determine the appearance of others because patterns were repeated. The most famous disciples of Viollet-le-Duc were: Henri Labrouste (1801–1875), Louis-Jules André (1819–1890), Jean-Louis Pascal (1837–1920), Victor Ruprich-Robert (1820–1887), Juste Lisch (1828–1910) and the most recent Paul Abadie (1812–1887) as well as his son.

Paul Abadie and his son are connected with the aforementioned 19th-century reconstruction of the cathedral in Angoulême. According to the purists' doctrine, the basic initial assumption consisted in giving architecture of a particular building the features associated with *cathédrale idéale* of Viollet-le-Duc. However, at that time the appearance of the cathedral did not comply with this model, which we know from numerous iconographic sources [10]. The 1826 projection of the cathedral is preserved where we can see that in the east the church adjoined a monastery, not existing today [5, p. 27]. The eastern part of the cathedral consisted of a presbytery that ended in a semicircle adjacent to one semicircular apse. On the northern

Il. 2. Rzut katedry: 1 – 1826 r., przerys według [10, il. XIV],
a – mury rozebrane około 1850 r.; 2 – 1870 r. [1, s. 10],
b – mury zbudowane w latach 1850–1870

Fig. 2. Cathedral projection: 1 – 1826, copied according to [10, Fig. XIV],
a – the walls pulled down in about 1850; 2 – 1870 [1, p. 10],
b – the walls built in the years 1850–1870

i kaplica Saint-Gelais. Na skrzyżowaniu nawy z transeptem stał monumentalny ołtarz z wolno stojącym baldachimem. Do ścian nawy przylegały od wnętrza i na zewnątrz liczne kaplice. Na południu znajdowała się kruchta boczna. Na wschód od niej stała kaplica Saint-Michel, a na zachód kaplica św. Filomeny (Sainte-Philomène) oraz kaplica Świętej Trójcy (de la Trinité). Przy ścianie północnej nawy katedry zlokalizowana była okazała kaplica d'Epemon na zachodzie oraz obejście.

Fasada zachodnia katedry znana z rycin z 1831 r. i fotografii z 1841 r. [3, s. 42] była pozbawiona wież. Jej symetryczna kompozycja złożona była z dwóch zasadniczych części i oparta na układach półkolistych arkad, przeważnie wypełnionych płaskorzeźbami. Dolna pięcioosiowa i dwustrefowa część była posadowiona na płaskim, wysokim cokole. Na osi głównej w strefie górnej umieszczone zostało okno, a w strefie dolnej niewielkie wejście, w murze wypełniającym okazały portal. Portal złożony był z dwóch pilastrów, na których wspierał się odcinkowy tympanon, nad nim zachował się ślad po wcześniejszym dwuspadowym dachu. Górną część fasady stanowiła nadbudowa z siedmioma arkadami, z których środkowa była największa. Zwieńczeniem całości był bogato profilowany gzyms, na którym opierał się dach i wychodzące z niego dwie niewielkie latarnie przykryte kopułastymi hełmami.

side of the presbytery there was Saint-Pierre Chapel and in the south there was the Notre-Dame la Blanche Chapel and Saint-Gelais Chapel. At the intersection of the nave with the transept there was a monumental altar with a detached canopy. Numerous chapels adjoined the nave walls on the inside and on the outside. The southern vestibule was situated in the south. To the east of the vestibule there was Saint-Michel Chapel, while to the west Saint-Philomena Chapel (Sainte-Philomène) as well as the Trinity Chapel (de la Trinité). Near the wall of the northern nave of the cathedral another splendid chapel named d'Epemon was situated in the west as well as a farmyard.

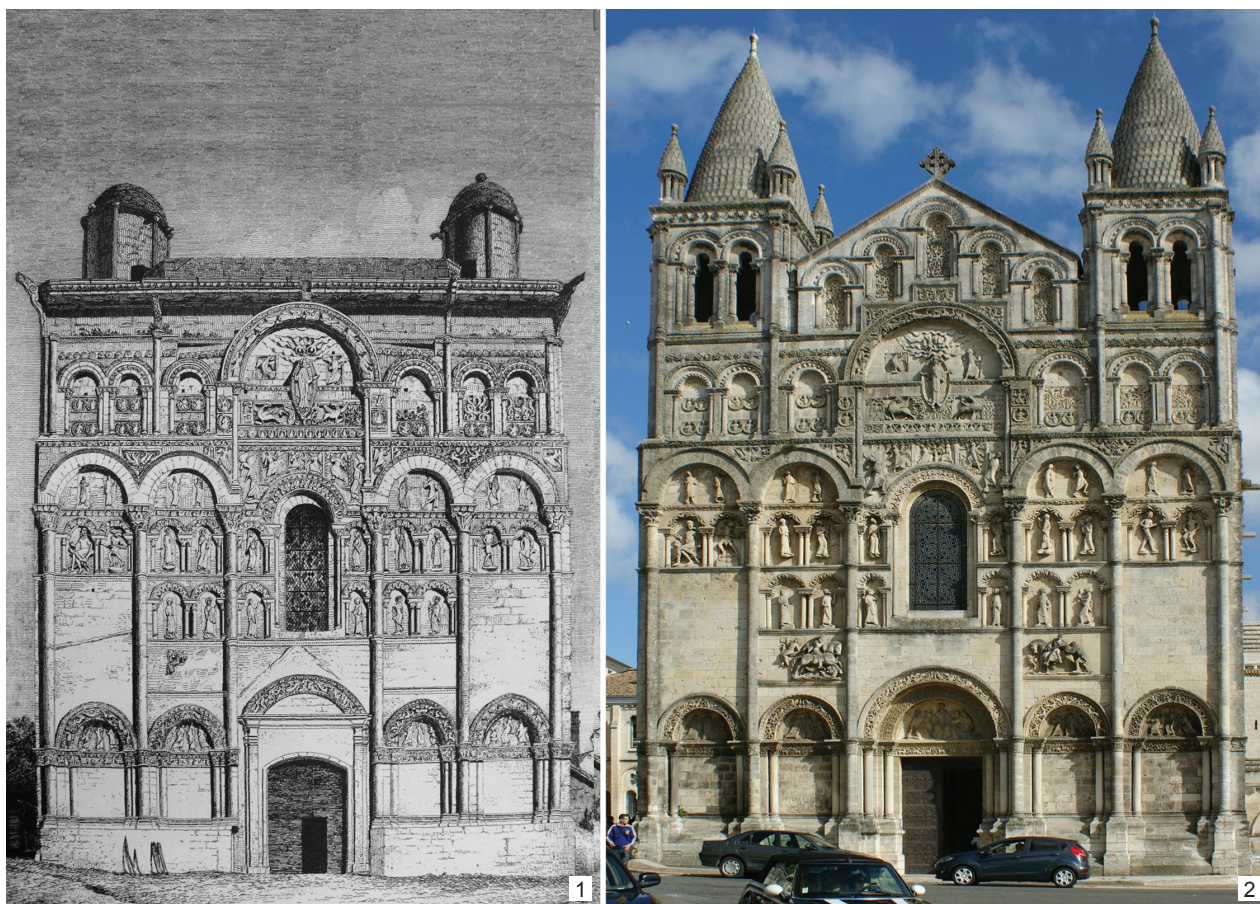
The western facade of the cathedral which we know from a drawing from 1831 and a photograph from 1841 [3, p. 42] was without any towers. Its symmetrical composition comprised two essential parts which were based on systems of semicircular arcades mostly filled with reliefs. The lower five-axis and two-zone part was located on a flat high plinth. The main axis in its upper part was equipped with a window and a small entrance was in the lower part of the wall which filled a grand portal. The portal consisted of two pilasters which supported a segmental tympanum above which there were traces of the former gable roof. The upper part of the facade comprised a superstructure with seven arcades with the biggest one in the centre. The crowning constituted a richly profiled cornice which supported the roof and two small lanterns covered with domed roofs.

The eastern part of the cathedral presented in a drawing and a photograph from about 1840 [10, p. LXXV] was in a deplorable condition. Totally ruined eastern side chapels exhibited the remnants of walls and vaults, while the destroyed presbytery walls were covered by plants in some places. The surrounding area was disordered and a hexagonal tower above the intersection of the nave with the transept was covered with a low pyramidal cupola. The southern facade of the cathedral known from a photograph from 1850 [2, Fig. 2] was shaded with chapels and annexes having various forms. Moreover, the nave part of the facade was higher than the walls of the transept and the eastern part. The northern facade presented in the mid-19th century drawings looked similarly [10, Fig. LXXIII].

The cathedral annexes and chapels had connections with the interior through many openings, which is perfectly illustrated by drawings from 1830 [2, Fig. 6]. One of them showed the northern wall of the nave separated from the ceiling zone by a passage with a balustrade. In its eastern span there were high arcades leading to d'Epemon chapel. In the central span only the upper part of the three arcades was revealed while the four lower arcades supported a balcony. A dominant element of the eastern span of the nave was a grand two zone balcony which had its corresponding form in the southern wall. The cathedral interior as shown in these drawings was filled with many elements having modern forms with the dominant detached altar.

The presented descriptions of the cathedral in Angoulême show that a characteristic feature of its architecture in the 19th century was its stylistic diversity with the dominance of early Gothic forms. This feature is perfectly

Il. 3. Fasada zachodnia katedry: 1 – 1831 r. według [2, il. 24]; 2 – 2012 (fot. E. Łużyńska)

Fig. 3. Western facade of the cathedral: 1 – 1831 according to [2, Fig. 24]; 2 – 2012 (photo by E. Łużyńska)

Wschodnia część katedry uwieczniona na rycinie i fotografii z około 1840 r. [10, s. LXXV] była w opłakanym stanie. Całkowicie zrujnowane wschodnie kaplice boczne straszyły resztkami murów i sklepień, a zniszczone ściany prezbiterium miejscami porastała roślinność. Teren wokół był nieuporządkowany, a sześcioboczną wieżę nad skrzyżowaniem nawy z transeptem przykrywał niski ostrosłupowy hełm. Elewacja południowa katedry znana z fotografii z 1850 r. [2, il. 2] przysłonięta była kaplicami i przybudówkami o różnych formach. Poza tym część nawowa elewacji miała większą wysokość od ścian transeptu i części wschodniej. Podobnie wyglądała elewacja północna przedstawiona na rycinach z połowy XIX w. [10, il. LXXIII].

Przybudówki i kaplice katedry połączone były z jej wnętrzem wieloma otworami, co doskonale przedstawiały ryciny z 1830 r. [2, il. 6]. Na jednej z nich uwieczniona była ściana północna nawy, oddzielona od strefy sklepiennej przejściem z balustradą. W jej wschodnim przęśle narysowane zostały wysokie arkady prowadzące do kaplicy d'Epemon. W przęśle środkowym uwidocznił tylko górną część trzech arkad, na dole cztery arkady wspierały balkon. Dominującym elementem przęsła wschodniego nawy był okazały dwustrefowy balkon, któremu odpowiadała podobna forma w ścianie południowej. Wnętrze katedry ukazane na tych rysunkach było wypełnione wieloma elementami o formach nowożytnych z dominującym wolno stojącym ołtarzem.

reflected in detailed inventories of projections, facades and cross-sections of the cathedral that were masterfully elaborated by Paul Abadie in the years 1844–1845 [10, pp. XVI–XIX]. Inventory activities were also accompanied by excavation works during which the aforementioned relics of the second and third cathedral were discovered. Decisions as regards designing, which made after these studies, were totally subordinated to the purists' doctrine. The building was supposed to be stylistically uniform and refer to the model of *cathédrale idéale*. In the years 1850–1870 all chapels and annexes that were adjacent to the walls of the cathedral were pulled down; all elements of the northern tower were disassembled and assembled later again, new apses and vestibules were built as well as numerous decorative elements were added to the facades and interiors. In 1875 the tower at the intersection of the nave with the transept was extended.

The eastern part of the cathedral changed its appearance considerably. The 13th-century side chapels were considered as secondary and they were totally removed. It was assumed that the cathedral originally must have had four apses near the presbytery and two apses near the transept. Therefore, five new apses were built on the basis of the model of the one which was preserved. New structures were ornamented with artistic reliefs by copying authentic details and new roofs of stone slabs were also erected. The walls of the transept and the tower over its central

Il. 4. Dekoracje rzeźbiarskie w fasadzie zachodniej katedry: 1 – arkada północna, 2 – portal główny, 2012 (fot. E. Łużyńska)

Fig. 4. Sculptural ornamentations in the western facade of the cathedral: 1 – northern arcade, 2 – main portal, 2012 (photo by E. Łużyńska)

Przedstawione opisy katedry w Angoulême świadczą o tym, że cechą charakterystyczną jej architektury w połowie XIX w. była różnorodność stylowa z dominacją form wczesnogotyckich. Tę cechę doskonale uwidoczniają także drobiazgowo inwentaryzacje rzutów, elewacji i przekrojów katedry, po mistrzowsku opracowane w latach 1844–1845 przez Paula Abadiego [10, s. XVI–XIX]. Pracom inwentaryzacyjnym towarzyszyły również prace wykopaliskowe, podczas których odkryto wcześniej wspomniane relikty drugiej i trzeciej katedry. Decyzje projektowe, które zapadły po tych studiach, były całkowicie podporządkowane doktrynie purystów. Budowla miała być jednorodna stylistycznie i nawiązywać do wzorca *cathédrale idéale*. W latach 1850–1870 zburzono wszystkie kaplice i przybudówki dostawione do ścian katedry, zdemontowano wszystkie elementy wieży północnej i złożono na nowo, zbudowano nowe absydy i kruchty oraz dodano wiele elementów dekoracyjnych w elewacjach i wnętrzach. W 1875 r. rozbudowano wieżę na skrzyżowaniu nawy z transeptem.

Część wschodnia katedry zmieniła znacząco swój wygląd. Trzynastowieczne kaplice boczne uznano za wtórne i całkowicie je usunięto. Założono, że katedra pierwotnie musiała mieć cztery absydy przy prezbiterium i dwie przy transepcie. Dlatego zbudowano pięć nowych absyd, wzorując się na jednej zachowanej. Nowe budowle ozdobił plastycznymi płaskorzeźbami, kopiując autentyczne detale, wzniesiono także nowe dachy z płyt kamiennych. Ściany transeptu i wieżę nad jego środkowym przęsłem podwyższono. Na tamburze o rzucie sześcioboku ustawiono kolistą nastawę zwieńczoną kopulastym hełmem. Hełm pokryty był kamienną łuską przypominającą formy dachów kościoła Notre-Dame-la-Grande w Poitiers.

Zasadę zachowania jednorodności stylistycznej przyjęto także podczas przebudowy północnej i południowej ścian katedry. Wszystkie dobudówki i kaplice zostały usunięte, natomiast naprzeciw siebie ustawiono dwie kruchty (północną i południową), nadając im identyczne formy. Portale prowadzące do nich były historyzującymi kreacjami. Dolne części ścian nawy zbudowano na nowo, powtarzając formy zastosowane w częściach górnych, w całości od nowa wzniesiono ścianę południową i północną wschodniego przęsła.

span were made higher. On the tholobate with a hexagon projection there was a superstructure surmounted by a dome. The dome was covered by stone shells resembling the forms of roofs of Notre-Dame-la-Grande Church in Poitiers.

The principle of maintaining stylistic homogeneity was also assumed during the rebuilding works carried out on the northern and southern wall of the cathedral. All annexes and chapels were removed, whereas two vestibules were placed opposite each other (northern and southern) and they were given identical forms. The portals leading to them constituted historicising creations. Lower parts of the nave walls were rebuilt with the application of the same forms in upper parts, also the southern and northern walls of the eastern span were totally rebuilt.

During the discussed 19th-century repairs, the rich western facade of the cathedral was considered to be too simple and stylistically not uniform. Therefore, in the first phase the previous flat plinth of the facade was segmented and separate bases of particular arcades were built. The Baroque framing of the western entrance was removed but a fragment of the archivolt was left which was interpreted as a relic of the oldest portal. A lower part of the archivolt semicircle and perspective jambs filled with columns on plinths were inserted in the place of doubled pilasters. During this activity, sophisticated authentic sculptural ornamentations of cornices, the archivolt and facade columns were copied. The tympanum of the discussed western portal, with the scene of adoration of Christ sitting on the throne, was made in the style of authentic tympana in neighbouring arcades. A similar method was used in the case of a rectangular field situated above the aforementioned arcades, which was filled with reliefs. Before the reconstruction of the cathedral only an inconsiderable fragment of the northern decoration was known and after the reconstruction complete representations of horsemen appeared on the facade.

The described changes of the facade design of the cathedral in Angoulême were not the last ones. Still, there were no towers which were so significant in the model of *cathédrale idéale* by Viollet-le-Duc. Therefore, the surmounting cornice of the facade, the roof and small lan-

Podczas omawianego XIX-wiecznego remontu bogatą fasadę zachodnią katedry uznano za zbyt skromną i niejednorodną stylistycznie. Dlatego w pierwszym etapie rozczłonkowano dotychczas płaski cokół fasady, budując oddzielne bazy poszczególnych arkad. Barokowe obramienie wejścia zachodniego usunięto, pozostawiając fragment archiwolt, interpretowany jako relikט najstarszego portalu. W miejscu zdwojonych pilastrów wstawiono dolną część półkola archiwolt oraz perspektywiczne ościeża, wypełnione kolumnami na cokołach. Kopiowano przy tym wyrafinowane autentyczne dekoracje rzeźbiarskie gzymsów, archiwolt i kolumn elewacji. Tympanon omawianego portalu zachodniego, ze sceną adoracji Chrystusa siedzącego na tronie, wykonano w stylu autentycznych tympanonów w sąsiednich arkadach. Podobnie postąpiono, wypełniając płaskorzeźbami prostokątne pole nad wspomnianymi arkadami. Przed przebudową katedry znany był niewielki fragment północnej dekoracji, po odbudowie na elewacji znalazły się kompletne przedstawienia konnych jeźdźców.

Omawiane zmiany wystroju fasady katedry w Angoulême nie były ostatnimi zmianami. Nadal brakowało wież, tak istotnych we wzorcu *cathédrale idéale* Viollet-le-Duca. Rozebrano więc gzyms wieńczący elewacji, dach oraz małe latarnie i wzniesiono bogato rozczłonkowany szczyt oraz dwie okazałe wieże z hełmami w formie „szyszek”. Po raz kolejny nawiązano przy tym do architektury kościoła Notre-Dame-la-Grande w Poitiers. Zabieg ten w sposób zasadniczy zmienił formę fasady zachodniej. Do tej pory nieco „przysadzista” w proporcjach elewacja, przez dodanie wież, stała się bardziej monumentalna. Co więcej, uzyskano wrażenie jednorodności stylistycznej, ponieważ formy zastosowane w XIX-wiecznej nadbudowie były odzwierciedleniem XII-wiecznych detali.

Ta sama zasada przyświecała w przebudowie wnętrza nawy katedry. Przede wszystkim usunięto wszystkie elementy nowożytnie – m.in. arkadowania, przejścia do kaplic i przybudówek, baldachimy, balkony, ambonę i wolno stojący ołtarz. Tam, gdzie w ścianach były pojedyncze szerokie okna, zbudowano dwa małe otwory. Podstawą projektowania wnętrza była zachowana w całości północna ściana środkowego przęsła nawy. W dolnej strefie ściany zachowały się trzy arkady, w górnej istniały dwa okna zakończone półkoliście. W czasie XIX-wiecznej przebudowy w tej ścianie przebito portal prowadzący do nowo powstałej kruchty północnej i wykonano dwie wnęki po bokach.

Do połowy XIX w. fragmentarycznie przetrwała także północna ściana przęsła wschodniego nawy katedry. W jej środkowej arkadzie zachowała się niewielka, zdobiona wnęka grobowa (*enfeu*) z przedstawieniem adoracji Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Zniszczone były górne części postaci we wnęcie oraz bazy i głowice kolumn arkadowych. W czasie remontu uzupełniono zniszczone elementy i wykonano nową wnękę na wschodzie. Były także ściany nawy katedry w całości zbudowane od nowa. Należała do nich północna ściana przęsła zachodniego. Pierwotnie w tym miejscu stały wysokie arkady prowadzące do wnętrza Chapelle d'Epemon. Po rozebraniu murów kaplicy arkady zastąpiono kopią ściany sąsiedniego przęsła nawy.

terns were demolished and then a richly segmented top as well as two splendid towers with domes in the form of “cones” were erected. Yet again, references to architecture of Notre-Dame-la-Grande Church in Poitiers appeared. This operation substantially changed the form of the western facade. By the addition of the towers, this facade – which was slightly “stubby” in its proportions so far – was thus made more monumental. Moreover, an air of stylistic homogeneity was achieved because the forms employed in the 19th century superstructure reflected the 12th century details.

The same principle can be traced in the way the interior of the cathedral was revamped. In particular, all the modern elements were removed, *inter alia*, arcades, passages to chapels and annexes, canopies, balconies, a pulpit and a detached altar. Single wide windows in the walls were replaced by two small openings. The basis of the interior design was the entirely preserved northern wall of the central nave span. In the lower part of the wall three arcades were preserved while in the upper part there were two windows finished in the form of semicircles. During the 19th century revamp a portal was made in this wall leading to a newly built northern vestibule and two side niches were made as well.

Also the northern wall of the eastern span of the cathedral nave survived in fragments until the 1850s. In its central arcade we can see a small ornamented tomb niche (*enfeu*) with the presentation of adoration of the Holy Virgin Mary with the Child. Upper parts of the figure in the niche were destroyed along with bases and arcade column heads. The destroyed elements were supplemented during renovation works and a new niche was made in the east. Some of the walls of the cathedral nave were built entirely from scratch. The northern wall of the western span belonged here. Originally, in this place there were high arcades leading to the interior of Chapelle d'Epemon. The arcades were replaced by a copy of the wall of the neighbouring nave span after the demolition of the chapel's walls.

As a result of these transformations, the cathedral in Angoulême became a stylistically sterile structure. The newly created elements slightly differed from the older ones but time gradually blurred the distinction between the 12th- and 19th-century building material [11]. However, a question emerges whether Abadie when revamping the cathedral in the 19th century in fact reconstructed its oldest form. For the first time this structure was shown from the north-east side on a view plan of Angoulême from 1575 [10, p. I]. The cathedral at that time was a one-nave building whose western facade was without towers. Two monumental towers were situated above the transept arms, perhaps a smaller tower emphasised the intersection of the nave with the transept but it cannot be seen in the picture. On the other hand, a three-sided ending of the presbytery, which was covered with a pyramidal roof, is clearly visible. The apse and two side chapels with rectangular projections adjoined it.

If we compare this oldest image of the cathedral [10, p. I] with Abadie's work, we can easily notice many differences. First of all, the cathedral presented in this icono-

W wyniku tych przemian katedra w Angoulême stała się budowlą sterylną stylistycznie. Nowo powstałe elementy niewiele różnią się od starszych, a czas stopniowo zaciera różnice między budulcem XII- i XIX-wiecznym [11]. Pozostaje jednak pytanie, czy Abadie, przebudowując w XIX w. świątynię, w istocie odtworzył jej najstarszą formę. Budowla ta po raz pierwszy została ukazana od strony północno-wschodniej na planie widokowym Angoulême z 1575 r. [10, s. I]. Katedra w tym czasie to budowla jednonawowa, której zachodnia fasada pozbawiona była wież. Dwie monumentalne wieże umieszczone były natomiast nad ramionami transeptu, być może mniejsza wieża akcentowała skrzyżowanie nawy z transeptem, ale na rysunku jest niewidoczna. Czytelne jest natomiast trójboczne zakończenie prezbiterium, które przykryte zostało ostrosłupowym dachem. Do niego przylega absyda oraz dwie kaplice boczne o rzutach prostokątów.

Jeśli porównamy ten najstarszy wizerunek katedry [10, s. I] z dziełem Abadiego, łatwo dostrzeżemy wiele różnic. Przede wszystkim katedra przedstawiona na tym źródle ikonograficznym, jak i na innych późniejszych, pozbawiona była wież zachodnich. Mimo to w XIX w. jej wzniesiono. Miała natomiast okazałą wieżę północną, lecz ta nie została zrekonstruowana. Zamiast prostokątnych kaplic widocznych na rysunku zbudowano pięć nowych absyd. Podczas XIX-wiecznej konserwacji powstało więc wiele elementów, które nigdy wcześniej nie istniały. Zaważyła w tym przypadku wiara purystów w powtarzalność wzorców.

Patrząc na te decyzje projektowe z perspektywy, można stwierdzić, że doktryna konserwatorska propagowana przez Eugène'a Viollet-le-Duca i jego uczniów nie przetrwała próby czasu. Od początku była poddawana ostrej krytyce, a obecnie jest uznawana za zbyt daleko posuniętą i często niszczącą. Odzwierciedleniem takiej oceny jest publikacja Jean-Michela Leniauda z 1994 r., w której autor uznał działania konserwatorskie Viollet-le-Duca za szaleńczą wiarą w systematykę – delirium systemowe (*délire du système*) [7]. W kręgach badaczy architektury średniowiecznej dyskutowana jest także jego wiara w istnienie obowiązujących wzorców – umacnia się bowiem przeświadczenie, że istniała znaczna różnorodność rozwiązań poszczególnych typów architektury, zwłaszcza jeśli chodzi o rozwiązania szczegółowe. Poza tym rozwój metod badawczych i kolejne lata badań owocują nowymi pytaniami dotyczącymi transferu wzorów. Nie znamy na nie odpowiedzi. Być może już ich nigdy nie poznamy, ponieważ zabytków średniowiecznych ciągle ubywa, a te istniejące ulegają często degradacji.

Zmieniło się także rozumienie autentyzmu w obiektach zabytkowych. Coraz częściej skłaniamy się ku słownikowej definicji tego słowa, która określa słowo autentyczny (od greckiego słowa *authentikós*) jako prawdziwy, rzeczywisty, oryginalny, niepodrabiany. W tym kontekście dzieła każdej epoki stylistycznej, powstające w wyniku przeobrażeń budowli, można uznać za autentyczne. Co pewien czas odzywa się jednak tęsknota za historycznymi budowlami, z którymi utożsamiają się lokalne społeczności. Być może w przyszłości te budowle też zostaną uznane za autentyczne.

graphic source as well as in other subsequent sources did not have any western towers. In spite of this, they were erected in the 19th century. Although it had a splendid northern tower, it was not reconstructed. Instead of rectangular chapels visible in the picture, five new apses were built. During the 19th-century restoration many new elements were created which had never existed before. In this particular case, the purists' faith in repeatability of models was of the greatest importance.

When we look at these design decisions from a perspective, we can conclude that a restoration doctrine popularised by Eugène Viollet-le-Duc and his disciples did not stand the test of time. From the very beginning it was the subject of sharp criticism, while nowadays it is considered to be far-reaching and often even destructive. This assessment is reflected in the study by Jean-Michel Leniaud from 1994 in which the author concluded that the restoration activities of Viollet-le-Duc are characterised by a mad faith in systematic – system delirium (*délire du système*) [7]. Among the researchers of mediaeval architecture there is also a discussion about his faith in the existence of obligatory models as well as a growing conviction that there existed a considerable diversity of the particular types of architecture, especially when it comes to detailed solutions. Apart from this, the development of research methods and subsequent years of research bring new questions with regard to the transfer of models. We do not know the answers to these questions. We might never be able to get these answers because there are fewer and fewer mediaeval structures and the existing ones are often subject to degradation.

The understanding of authenticity in historical buildings has also changed. We often tend to refer to a dictionary definition of this word which determines the word authentic (from Greek *authentikós*) as true, real, original, not a fake. In this context, works of each stylistic epoch which come into existence as a result of building transformations can be recognised as authentic. However, every now and then there is a longing for historical buildings which local communities could identify with. Perhaps in the future these buildings shall also be recognised as authentic.

Translated by
Bogusław Setkiewicz

Bibliografia/References

- [1] George J., *Les églises de France. Charente*, Librairie Letouzey et Ané, Paris 1933, 9–13.
- [2] Darras Ch., *La cathédrale d'Angoulême, Chef-d'œuvre monumental de Girard II*, Imprimerie H. Corignan & J. Lachanaud, Angoulême 1942.
- [3] Dubourg-Noves P., *La cathédrale d'Angoulême*, [w:] *Congrès archéologique en France, Charente*, Société Française d'Archéologie, Paris 1999, 37–67.
- [4] Berland J.M., *Les cryptes de Charente*, [w:] *Mémoires pour l'Année 1971*, Société Archéologique et Historique de La Charente, Angoulême 1972, 26.
- [5] Crépin-Leblond T., *Le palais épiscopal d'Angoulême*, [w:] *Congrès archéologique en France, Charente*, Société Française d'Archéologie, Paris 1999, 27–35.
- [6] *Notes sur la cathédrale d'Angoulême*, Imprimerie de la Bonne Presse du Midi Vaison (Vaucluss), 1924.
- [7] Leniaud J.-M., *Violet-le-Duc ou les délires du système*, Menges, Paris 1994.
- [8] Viollet-le-Duc E., *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, A. Morel Éditeurs, Paris 1854–1868.
- [9] Viollet-le-Duc E., *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la Renaissance*, J. Hetzel Éditeurs, Paris 1858–1875.
- [10] *Iconographie de la cathédrale d'Angoulême de 1575 à 1880*, Société Archéologique et Historique de La Charente, 1973.
- [11] *Jubilé de la cathédrale d'Angoulême*, Cathédrale Musée Municipal, Angoulême 1978.

Streszczenie

W artykule opisano XIX-wieczną odbudowę francuskiej katedry w Angoulême i na tej podstawie zaprezentowano ówczesne traktowanie elementów autentycznych w obiektach zabytkowych. Konserwacja katedry została przeprowadzona pod kierunkiem francuskiego architekta Paula Abadiego, ucznia Eugène'a Viollet-le-Duca. Budowla miała być jednorodna stylistycznie i nawiązywać jedynie do gotyku – wszelkie inne nawarstwienia i style były nieistotne. Odbudowując katedrę, bazowano także na przeświadczeniu, że istnieją rozwiązania „idealne”, powielane w poszczególnych obiektach. W efekcie wyburzono wiele nowożytnych fragmentów budowli i wzniesiono nowe, które nigdy wcześniej nie istniały. Patrząc na te decyzje projektowe z dystansu, można stwierdzić, że doktryna konserwatorska propagowana przez Viollet-le-Duca i jego uczniów nie przetrwała próby czasu. Od początku była poddawana ostrej krytyce, a obecnie jest uznawana za zbyt daleko posuniętą i często niszczącą.

Słowa kluczowe: konserwacja, katedra, Angoulême, Francja

Abstract

The article deals with the 19th century reconstruction of the French cathedral in Angoulême and on this basis it presents the then approach to authentic elements in historical buildings. The restoration of the cathedral was carried out under the supervision of the French architect Paul Abadie, a disciple of Eugène Viollet-le-Duc. The building was supposed to be stylistically uniform and refer only to Gothic – all other layers and styles were insignificant. When reconstructing the cathedral it was believed that there existed 'ideal' solutions to be duplicated in the particular buildings. As a result, many modern fragments of the building were demolished and new ones were erected which had never existed before. When we look at these design decisions from a certain distance, we can conclude that the restoration doctrine popularised by Eugène Viollet-le-Duc and his disciples did not stand the test of time. From the very beginning it was the subject of sharp criticism, while nowadays it is considered to be far-reaching and often even destructive.

Key words: restoration, cathedral, Angoulême, France

Stary Ratusz w Bambergu
wybudowany na wyspie na rzece Regnitz
(fot. D. Kowalska)

Altes Rathaus (Old Town Hall) in Bamberg
built on an island of the Regnitz river
(photo by D. Kowalska)